

Hoofdstuk 5 bespreekt ‘La législation ducale’ aan de hand van de ordonnanties zelf. De praktische uitwerking van al deze maatregelen passeren de revue in hoofdstuk 6, ‘Les domaines couverts par la législation ducale’. Hierin wordt een korte schets gegeven van bijzonder boeiende praktische zaken zoals ‘het *droit seigneurial*’, de bossen en de jacht, waterschapsregelingen (zoals visvangst, molens, enzovoort), de muntslag, ‘de *cleyne tollén*’, belastingen, verkopen, enzovoort, verder stedelijke regelingen, regels voor het platteland, enzovoort. Dit prachtige hoofdstuk geeft een bijzonder goede, zelfs kleurrijke kijk op het alledaagse leven in Brabant onder Filips’ gezag. Alleen al hierom is de aanschaf van Goddings boek aan te bevelen. De auteur geeft in het concluderende hoofdstuk een heldere analyse van de aard van Filips’ regering aan de hand van een samenvattende bespreking van ordonnanties, de rechtspraak en de ontwikkeling van de wetgeving. Ten slotte velt de laatste paragraaf, ‘Un renforcement du pouvoir central?’ – let op het vraagteken – een afgewogen oordeel over het in dit boek gepresenteerde, rijke materiaal. Maar – hedendaagse Brabantse ‘nationalisten’ ten spijt – Goddings conclusie luidt ‘[...] effectivement, à la fin du règne de Philippe le Bon, son pouvoir en tant que duc de Brabant s’était considérablement renforcé’. Een beetje troost mag misschien geput worden uit ‘en tant que duc de Brabant’.

Arjo Vanderjagt

Moor, T. de, Zanden, J. L. van, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam: Boom, 2006, 123 blz., €18,50, ISBN 90 8506 343 4).

Er is over dit boek veel positiefs te melden en dat zal ik in het navolgende zeker doen, maar de titel is enigszins misleidend. Niet dat vrouwen en het opkomende kapitalisme in West-Europa er geen voorname rol in spelen, maar de kern van het betoog handelt over het zogenaamde West-Europees huwelijkspatroon. Dit deel van de wereld heeft als uniek kenmerk dat vanaf de late middeleeuwen huwelijken er op relatief hoge leeftijd werden gesloten en dat een aanzienlijk deel van de bevolking levenslang ongehuwd bleef. Voor academisch gevormde historici is dat geen revolutionaire ontdekking, maar het boek is dan ook bedoeld voor een groter publiek en brengt gedurende de afgelopen decennia gewonnen inzichten samen in een uiterst leesbaar en overzichtelijk betoog. De hoofdmoot wordt daarbij gevormd door een beschrijving van het ontstaan, de kenmerken en de gevolgen van het restrictieve huwelijkspatroon.

Uit de titel valt ook niet af te leiden dat China steeds weer als ideaaltypisch contrapunt van West-Europa wordt gebruikt. Dat De Moor en Van Zanden deze keuze maken is overigens begrijpelijk en ze plaatsen zich daarmee in een traditie die door Thomas Malthus in 1798 werd begonnen en via John Hajnal, James Lee en Ken Pomeranz (de laatste figureert wel in de tekst, maar niet in de literatuurlijst) tot ons kwam. Achter deze vergelijking zit de gedachte dat in

Europa de restrictie op het huwelijk de bedoeling had de huwelijksvruchtbaarheid te verlagen. Zoals bekend was er in China van deze beperking absoluut geen sprake. Bijna alle vrouwen trouwden er en ze deden dat zo'n tien jaar eerder dan hun Europese tegenvoeters. Het gevolg zou vervolgens zijn dat de Europese bevolking tot de negentiende eeuw maar langzaam groeide, terwijl de Chinezen regelmatig tegen 'positive checks' opliepen. In de praktijk is intussen gebleken dat Malthus de werkelijkheid simplificeerde en dat niet alleen het aantal vruchtbare jaren doorgebracht binnen het huwelijk doorslaggevend is voor de uiteindelijke vruchtbaarheid. Alleen over de *redenen* achter de onverwacht lage Chinese huwelijksvruchtbaarheid bestaat tegenwoordig nog discussie.

Bieden De Moor en Van Zanden dan niets nieuws? Welzeker. Zij zullen zelfs de meeste demografen verrassen met de mededeling dat de katholieke kerk de basis heeft gelegd voor het West-Europees huwelijkspatroon en (nog verrassender) voor een relatief gelijke positie binnen het huwelijk van mannen en vrouwen. Al in 866 stelde de dienstdoende paus vast dat consensus de basis vormde voor een goed huwelijk. 'Eenheid van lichamen' was onwenselijk zonder 'eenheid van geest' legde men in 1140 zelfs vast in het canonieke recht. Het zelfbeschikkingsrecht van jonge mensen in dit deel van de wereld staat in schril contrast met de patriarchale verhoudingen en gearrangeerde huwelijken elders. In die zin is het huwelijkspatroon ook indicatief voor de verhouding tussen de generaties en de geslachten.

Relatief nieuw is ook de periodisering in dit boek. De meeste auteurs plaatsen het hoogtepunt van het West-Europees huwelijkspatroon in de zestiende eeuw. Voor De Moor en Van Zanden is dat te laat. De proletarisering van de arbeidsmarkt in het algemeen en de plek die er voor loonarbeid voor vrouwen werd gecreëerd, zeker na de grote pestepidemie, leidden ertoe dat het laat en weinig huwen al in de vijftiende eeuw voor alle sociale groepen regel was. Sterker nog, in de visie van de auteurs kalfde het patroon in de lange zestiende eeuw zelfs enigszins af.

Ik kan dit boek van harte aanbevelen aan eenieder die de Europese samenleving van de vroegmoderne tijd wil begrijpen. De auteurs demonstreren zonneklaar hoe centraal de demografie staat in de economische, sociale en zelfs religieuze geschiedenis. Dat ze dat doen in een opmerkelijk fraai uitgegeven en geïllustreerd boek dat erin slaagt met mooie volzinnen in wezen kwantitatieve zaken uiteen te zetten, onderstreept mijn aanbeveling alleen nog maar.

Theo Engelen

Ciriacono, S., *Building on Water. Venice, Holland and the Construction of the European Landscape in Early Modern Times* (New York, Oxford: Berghahn books, 2006, x + 308 blz., ISBN 1 84545 065 5).

De opbouw van dit boek weerspiegelt de verschuiving van interesses die in de loop van de tijd in het leven van de auteur heeft plaatsgevonden. Op zoek

naar de geschiedenis van mens en water in de periode 1500-1800 is hij in Noord-Italië begonnen en in Noord-Europa uitgekomen. De eerste twee hoofdstukken beschrijven de ontwikkeling van drainage en irrigatie en de rol daarvan in de geschiedenis van Venetië en zijn omland (*Terra Firma*). Het derde hoofdstuk behandelt de hydraulische kennis in Venetië, met nadruk op de relaties tussen diverse technici en wetenschappers. Hoofdstuk vier vergelijkt de technologische ontwikkeling van de twee *civilisations d'eau*, Venetië en Holland, en beschrijft ook de invloed van Nederlanders in Venetië. In het vijfde en laatste hoofdstuk komt de watertechnologie transfer van Nederland naar Duitsland, Frankrijk en Engeland aan de orde.

Een breed arsenaal aan vragen passeert de revue in dit boek. De opzet is om de samenhang tussen waterbeheersing enerzijds, en technologie, economie en politiek anderzijds, te laten zien, met gebruikmaking van de methoden van de *new economic history*. De nadruk ligt daarbij op landbouw en platteland, maar het belang van water voor de proto-industrie wordt niet geschuwd. Op de achtergrond staat de theoretische premisse dat de ontginning van de moerassige en extensief gebruikte landen, en de irrigatie van daartoe geschikte terreinen, één van de belangrijkste manieren was waarop het kapitalisme het platteland kon binnendringen (16). Regelmatig wordt daarom aandacht besteed aan investeringen, vaak van Nederlanders in buitenlandse projecten. De auteur stelt zelfs een keer het kapitalisme gelijk aan het investeren van grote kapitaalsommen (248). Ook komen milieuhistorische vragen aan de orde. Een voorbeeld is de relatie tussen drainage en de afname van malaria, en de aanleg van rijstplantages in Italië en de toename van malaria. Door de manier waarop het boek tot stand is gekomen (vermoedelijk heeft ook de vertaling veel tijd gekost) mist het hier en daar helaas enigszins de aansluiting met het historische debat. Zo wordt bijvoorbeeld in een bespreking van de economische crisis van de zeventiende eeuw gerefereerd aan de 'recente' inzichten van J.L. van Zanden uit zijn boek *The Rise and Decline of Holland's Economy* van 1993 (182).

Dit boek is een dappere, vergelijkende bijdrage aan de Europese geschiedenis omdat het de boeiende geschiedenis behandelt van de uitwisseling van technische en financiële specialisten, en boeren, en de wisselwerking van technologie en kapitaal, tussen verschillende regio's met een vergelijkbaar natuurlijk milieu: moerassige, laaggelegen gebieden langs rivieren en zeeën. De Nederlandse bijdrage aan de Europese ontwikkelingen wordt geplaatst in een zinvol langetermijn kader. In sommige gebieden zoals Engeland waren eerst Italiaanse specialisten aanwezig, en na de Nederlanders volgden inheemse hen op. Het boek vormt tevens een correctie op het Hollando-centrische denken. Ook specialisten uit Vlaanderen en Brabant waren van belang, vooral vóór de zeventiende eeuw.

De vergelijking roept bij de (Nederlandse) lezer en de auteur in zijn conclusie vragen op over fenomenen die in de Nederlandse geschiedenis wat onderbelicht zijn gebleven. Een mooi voorbeeld is de strijd om de natuurlijke grondstoffen tussen ('kapitalistische') droogmakers en de ('conservatieve', arme) mensen die afhankelijk waren van de producten van de *wetlands* – via beweiding en het verzamelen van organische bouw- en brandmaterialen –, die vaak communaal bezit waren. In Frankrijk (218, 225), Engeland (240-242) en